

ԲԱՆԱԿԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ. ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ. DISCUSSIONS.

ՍՏՈՒ ԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒ ՄԼԵՐ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Գ. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՅԱՆ

1. Հայ. *ալաբուլա* < հալաջ, hala bula

Այս բառն ունի §Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը¹, §խայտաբղետ², (*փխբ.*) §տարօրինակ, կասկածելի՝ իմաստներով, սակայն չի հանդիպում Հ. Աճառյանի և Գ. Ջահուկյանի բառարաններում³. հմմտ. հայ. (խսկց.-բրբռ.) Աչքին *ալաբուլա* է երևում (Տմի տեսակ տարօրինակ է՝ սովորական չէ և այլն)՝ արտահայտությունը:

Կարելի է կարծել, որ բառը հայերենում փոխառություն է թյուրքական լեզուներից, որոնց մի ճյուղի ներկայացուցիչ է հանդիսանում հալաջերենը, որում գտնում ենք hala bula §խայտաբղետ՝ բառակապակցությունը²: Չենք կարծում, թե փոխառությունը անմիջական է, այլ ավելի իրական է անցումը ընդհանուր խոսակցական թուրքերենից:

2. Հայ. (բրբռ.) *փալախ* (< *բալախ*) < հե. *bó-

Քիչ չեն հայերեն բարբառային այն բառերը, որոնք բնիկ են (ունեն հնդեվրոպական ծագում), սակայն տեղ չեն գտել, կամ մասամբ են հանդիպում հայերենի ստուգաբանական բառարաններում³: Աճառյանի «Արմատական»-ում, օրինակ, հայ. *բալախ* «անապատային վայրի խոտ. փշաբույս» (իմաստի նշանակումը՝ Աճառյանի) համարվում է փոխառյալ վրաց. *բալախի* «խոտ» (և նրանից կազմված, ընդ որում միայն գրականում լեզվում գործածվող բուսանուններ՝ *բալախկվերցիա* «հոռոմ սամիթ», *բալախիկիչվա* «կվենի» և այլն), որն այնքան էլ համոզիչ չէ մի քանի պատճառներով:

¹ «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հ. Ա, Ե., 2001, էջ 11: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, էջ 90: Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 24:

² Տե՛ս Դ. Դեբբեր, О состоянии исследования халаджской группы языков // «Вопросы языкознания», 1972, 1, էջ 95:

³ Տե՛ս Ն. Մ. Միտոնյան, Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունները // «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», 1, Ե., 1979, էջ 188-250:

1) Վրացերենի որևէ բարբառում այդ բառը գործածված չէ, չունի լայն տարածում այդ լեզվի մյուս տարբերակներում (հմմտ. հայ. *մածուն* բառը, որ փոխառություն է հայերենից՝ վրացերենում. վրաց. *մացունի*, որ չի հանդիպում վերջինիս բարբառներում, այլ գործածվում է միայն գրականում, ընդ որում խուլի շնչեղացմամբ):

2) Բառը տարածված է հայերենի մի շարք բարբառներում (Ալշ., Բլ., Երև., Սուշ և այլն)՝ *փալախ* «մի տեսակ դաշտային խոտ, որից կեմ են պատրաստում» (իմա՝ Աճառյանի բացատրությունը), որից՝ *փալախոտ* (Բդ. բրբռ.). այս վերջինը, ի դեպ, կա՛մ բառասեղմման արդյունք է (*փալախոտ* < *փալախախոտ*), կամ *փալախ*-ի գործածություն, իբրև բառաբարդման բաղադրիչ՝ *բալ*- տարբերակով, որն ինքնին հետաքրքիր է:

3) Հայերեն գրավոր աղբյուրները, թեև մասամբ են հին, սակայն ունեն բառի ավելի նախնական գործածություն, ըստ ՆՀԲ-ի՝ *Վրք. հց.* (= «Վարք հարանց»), Բ, 590, *Ամիր. Բժշկ.* (= Ամիրդովլաթ Ամասիացի, «Բժշկարան»)⁴:

4) Եթե նույնը դիտենք, ինչ մյուս (Աճառյանի «Արմատական»-ի)՝ նախորդ բառահոդվածը՝ *բալախ* «սնոտի, չնչին, աննշան» (վկայություն՝ Ս. Գիրք՝ Եփր օրին., էջ 268, Եփր. Համար., էջ 93, Թիւք, ԻԱ, 5), ապա այդ երկուսը, կարելի է կարծել, որ նույնը պիտի լինեն, այս II-ի իմաստը լավագույնս համապատասխանում է բրբռ. *փալախ*-ի «ոչ կարևոր, երկրորդական (խոտ)» իմաստին. Նկատի ունենանք, որ հայ. (բրբռ.) *փալախ* (<*բալախ*) նշանակում է «ոչ կանոնավոր, այլ խառնիխուռն, վայրի աճած խոտ» [հմմտ. բրբռ.՝ *փրրչուփալախ* «(անկանոն՝ ի միջի այլոց) խոտ»]:

Այս ամենից հետո, կարծում ենք, որ հայ. *բալախ* (բրբռ. *Փալախ*) բառը բնիկ է, ամենայն հավանականությամբ ծագում է հե. *bō- (> *բալ*-. հմմտ. *բող*-, *բողկ*, *բողջ*, *բոյս* և այլն) արմատից՝ *-ախ* ածանցով (հմմտ. *սպանախ*, *մանանեխ* և այլն):

3. Հայ. *դրաւշ* – ուրարտ. *diruše* (// իրան. *drafš*)

Անվանի ուրարտագետ Ս. Հմայակյանը իր հոդվածներից մեկում անդրադառնում է ուրարտ. ^D÷aldine *diruše* «հասկացությանը», որում մեզ, տվյալ դեպքում, հետաքրքրում է երկբաղադրիչ կազմու-

⁴ Հմմտ. նաև՝ «Նոր հայկազյան բառարան», «Առձեռն բառարան», մանավանդ «Հայ Բուսակ. հայկական բուսաբառություն» (§ 278):

թյան երկրորդ՝ *diruše* $\mu^3\tilde{O}^{\text{a}}\tilde{n}\tilde{C}\tilde{a}\tilde{A}^5$:

Հոդվածում այն քննվում է հետևյալ վերլուծությամբ (բերում ենք ամբողջությամբ). §^D÷aldine *diruše*՝ հասկացությունը Ի. Մ. Դյակոնովը բացատրում է «Խալդիի ողորմածությունը» ձևով⁶, իսկ Մորդմանը *diruše*-ն ստուգաբանել է «դրոշ»՝ բառով (Ս. Հմայակյանը հղում է Հ. Աճառյանին - Վ. Հ.)⁷: Վերջինիս դիտողությունը չի ընդունվում գրեթե բոլոր ուրարտագետների կողմից: Բայց եթե նկատի ունենանք, որ այժմ հայտնի են բազմաթիվ ուրարտական դրոշների պատկերներ, նաև այն, որ Սարգոն II-ի արձանագրությունում ուղղակի հիշատակվում է Խալդեի տաճարում պահվող դրոշի (ստանդարտ) մասին⁸, ապա պիտի ընդունել, որ Ուրարտում եղել է «խալդյան դրոշ» հասկացությունը, որն անպայման, ինչպես բխում է Մեերի դռան արձանագրության բնույթից, պիտի հիշատակված լիներ այնտեղ, ստանալով զոհերի համապատասխան քանակ, հետևաբար կարելի է ^D÷aldine *diruše* արտահայտությունը թարգմանել «խալդյան դրոշին»՝ ձևով⁹:

Այս *diruše* ձևը, անկասկած, նույնն է, ինչ հայ. *դրաշ* բառը, որ, բնականաբար, համարվում է իրանական փոխառություն (< *drafš*). հմմտ. ավեստ. *drafš*, պրթ. *driš* (*drafš*), մպրսկ. *drafš*, պրսկ. *dirafš* «դրոշ», ընդ որում նաև՝ *դրաշակ* «դրոշ», «քղանցք. շորի փեշ»¹⁰:

Եվ ըստ այսմ՝ կարելի է մտածել, որ ուրարտերենին անցած լինելը հիմք է հանդիսանում ասելու, թե այն փոխառությամբ զուգահեռ ունի նաև նախագրային հայերենում, ընդ որում անցումը (փոխառությունը) պիտի եղած լինի, ըստ երևույթին, նախագրային հայերենի երրորդ՝ հայ-հյուսիսկովկասյան (խուռաուրարտական)-իրանական ինտենսիվ փոխազդեցության (մ. թ. ա. II հզր. վերջ - մ. թ. ա. I հզր. կեսեր) շրջանում¹¹:

4. Հայ. *տ* (նաև *ծ*) < հե. **g'* -

⁵ Ս. Գ. Հմայակյան, Ուրարտական դիցարանի Տարբերությունները՝ // *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1981, 3, էջ 203-210:

⁶ *И. М. Дьяконов*, Урартские письма и документы (УДП), М.-Л., 1963, стр 69, прим. 90:

⁷ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 697:

⁸ Տե՛ս АВИИУ (= Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту), 49 (367):

⁹ Ս. Գ. Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 297:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 524:

¹¹ Հայերենի նախագրային ժամանակաշրջանի պատմության շրջանաբաժանման փորձ կատարվում է մեր հայոց լեզվի ընդհանուր պատմությանը նվիրված աշխատանքում (ձեռագիր):

Է. Հեմպը իր հոդվածներից մեկում¹² հե. *g'+ նայ հնչյունախմբի հետ կապված, իր տարակուսանքն է հայտնում հետևյալ դեպքում (բերում ենք իր տողատակի նշած հղումների հետ միասին). §Ա. Մեյեն խոսում է art-oy (*արտ*) բառի հանելուկային t-ի մասին¹³, մինչդեռ Զոլտան առանց տատանվելու այս բառը կապում է սանսկ. ajrah, հուն. ἄγρος, լատ. ager, գոթ. akrs բառերի հետ¹⁴: Այս բառի *g' կիսաշփական արտացոլումը *r-ից առաջ հավանորեն ենթարկվել է փոփոխության՝ կորցնելով իր շփականությունը նախքան *Cr- ի փոփոխությունը, այսինքն՝ նախքան *Cr > rC վերածվելը: Ուստի հնչյունաբանորեն ավելի հավանական է, որ r-ն, լինելով ծայրալեզվային հնչյուն, ներառել է հենց այդ որակի s շփական հնչյունը: Նույն եղանակով կիսաշփականի ծայրալեզվային ելքը սխալմամբ դիտվել է որպես r- հնչյունի մաս: Պետք է ենթադրել, որ այս փոփոխությունը ընթացել է հետևյալ կերպ. *g'r > *dz'r (կամ *ts'r) > *dr (կամ *tr) > *rd (կամ *rt) > r'¹⁵:

Ինչպես նկատում ենք, քննությունը տեղի է ունենում Ֆիսկանականի՝ և Ֆենթադրականի՝ սամաններում, ուստի այն այնքան էլ վերջնական չի կարելի համարել, իսկ հնչյունական անցումների շղթան թողնում է գերստուգաբանականի (hiperetymologica) տպավորություն:

Մենք ունենք երևույթի այլ բացատրություն հե. *g' > հայ. տ (նաև ծ) անցման վերաբերյալ, որ տարիներ առաջ հայտնել ենք մեր աշխատանքներից մեկում¹⁶: Հմմտ. *խաւարծի* [*խաւ-արծ-ի* (< *խաւ-արտ*) < հե. *khñu- [*(s)keu-] (?) + *ag'ro- (*g' > ծ)]. *խաւարտ* [*խաւ-արտ* < հե. *khñu- [*(s)keu-] (?) + *ag'ro- (*g' > տ)]. օր.՝ §Զարտախուր *խաւարտ* և գտից *խաւարծի*» (Խորենացի, էջ 84): Հմմտ. նաև *արածել* (բրբռ. *արձալ*), *արաւտ*, թերևս նաև *արտ* և այլն¹⁷:

¹² Է. Հեմպ, Մի քանի կիսաշփականների մասին հայերենի պատմության մեջ // §Պատմաբանասիրական հանդես, 1983, 1, էջ 38-42:

¹³ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, էջ 101:

¹⁴ G. R. Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960, էջ 132:

¹⁵ Է. Հեմպ, նշվ. աշխ., էջ 38:

¹⁶ Վ. Գ. Համբարձումյան, Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության, 1, Ե., 1998, էջ 44-45: V. G. Hambardzumyan, Armenian and Indo-European (Essays on Comparative Lexicology of the Armenian Language), Yerevan, 2014, էջ 121-126:

¹⁷ Հ. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Ե., 1973, էջ 351-352: Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 323-324. հմմտ.՝ ՀԱԲ, 2, էջ 351-352: Վ. Գ. Համբարձումյան, Ստուգաբանություններ. արտորալ «շտապել, փութալ», արտոյտ «ար-

5. Հայ. *ծամ* (նաև *կեմ*, *ճիմ* և այլն) < հե. *kem-

Ա. Պետրոսյանը աշխատանքներից մեկում §Մեպագիր kummi, kummanni, kummaħa և կամախ՝ վերնագրի տակ, ի թիվս լեզվական տարբեր կարգի միավորների, այլև առանձին ժողովուրդների միֆական այլևայլ պերսոնաժների, քննական վերլուծությամբ հայերենի տվյալներից օգտագործվում է նաև *ծամ* ճիլուսված մագեր. գես՝ բառը¹⁸:

Այս առիթով նկատելի է այն, որ վերջինս (*ծամ*. ծագումն անհայտ) կարող է տարբերակային միավոր լինել հայ. *կեմ* (*կեմ* < *kem) բառի հետ, որ լայն տարածում ունի ոչ միայն հին և նոր գրական հայերենում, այլև մանավանդ վերջինիս բարբառների մի որոշակի մասում (Մուշ, Ալշ. և այլն): Նշենք նաև, որ դա կարող է սոսկ բացթողում լինել, իսկ ոչ լավագույն դեպքում՝ շրջանցում, եթե նկատի են առնվել միայն Հ. Աճառյանի տվյալները (ստուգաբանությունը)՝ բառի հունարենից փոխառություն լինելու վերաբերյալ (հուն. κημος)¹⁹:

Ստորև մեր դիտարկումը, ի լրացումն ուսումնասիրողների կողմից մինչև այժմ կատարվածի, վերաբերում է հենց Աճառյանի դիտարկմանը, որի վերաբերյալ արվում են վերանայման առաջարկություններ: Կարելի է ենթադրել, որ հայ. *ծամ*, այլև *կեմ*, *ճիմ* բառերը, որ հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում տարբերակված (դիֆերենցված) ձևեր են, բնիկ պիտի լինեն, մանավանդ որ բարբառներում հանդիպում է նաև կիսաշփական շնչեղ խուլ ճ տարբերակով՝ *ճիմ* [եթե ոչ հայերենից այլ լեզուներից անցած (օր. թրք. *ջիմ*, *ջիման*, ուրիշ լեզուներ՝ *ջմջմայ* և այլն) (?)]:

Իբրև ընդհանուր արմատ՝ կարելի է վերականգնել հե. *kem- ձևը: Ըստ այդմ էլ ենթադրելի է հնչյունական հետևյալ անցումը՝ հե. *k > հայ. ծ (*կ/ճ*) և այլն:

6. Հայ. *ներ* // *ներն* - հուն. νῆρος (< շումեր. neru ?)

Հայերեն *ներ* §600-Մ³Ի (Ժամանակաշրջան)՝ (հմմտ. հուն. νῆρος, լատ. nerus և այլն), այլև *ներն* §(ուշ) εἶδος Ø»εζ³՝ - հուն. νῆρος (<

տույտ (թռչնանուն)» // «Լեզու և լեզվաբանություն», 2018, 1, էջ 3-10:

¹⁸ Ա. Պետրոսյան, Արամազդ. կերպար, պաշտամունք, նախատիպեր, Ե., ՏՀԱՆ Արյան՝ հրատ., 2006, էջ 59-69:

¹⁹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 571- 572:

շումեր. *neru* ?): Այս երկուսի կապակցումը միանգամայն հավաստի է, որ չեն նկատել նախկինում՝ ամենից առաջ երկրորդը կապելով Ներոն կայսեր (հուն. Νέρων, լատ. *Mero*) անվան հետ, նախորդ ուսումնասիրողների կողմից նա եղել է առարկելի: Մնում է լրացուցիչ մի քանի դիտարկում, որ գալիս է ամբողջացնելու նախկինում արվածը՝ իբրև ավելի հավաստի մեկնություն:

Հայ. *ներ*-ը գործածված է հայ հին գրական թարգմանական և ինքնուրույն հուշարձաններում («*ներ* մի ասէ *ի ներիցն*՝ է վեց հարիւր ամ» - լատ. «*nerus una, inquit, ex neris, sexcentum*»)²⁰: Հայ. *ներ* // *են*(ն) ձևերը տարբերակային են, որ գալիս են վաղնջական ժամանակաշրջանից, իսկ հետագայում, հատկապես արտալեզվական հատկանիշների ներառումով (առաջին հերթին՝ խոսակցական լեզվի ընկալմամբ կամ մեկնաբանմամբ) տեղի է ունեցել բազմիմաստության վերածում համանունության, մանավանդ քրիստոնեական ընկալման պայմաններում: Բառը, թերևս, փոխառություն է լեզվի նախագրային ժամանակաշրջանում, որ ունի ավելի լայն քննարկման կարիք:

В. Г. Амбарцумян.- Этимологические заметки. В статье дается этимология следующих слов, имеющие либо и.-е. происхождение, либо являющиеся заимствованиями из разных языков: арм. *ալաբուլա* [*alabula*] 'пестрый; необычный' < *халадж.* *hala bula* 'пестрый', арм. (диал.) *փալախ* [*p'alax*] (< *բալախ* [*balax*]) 'дикое растение' < *и.-е. *bó-*, арм. *դրաւշ* [*drawš*] 'флаг, флажок' – урарт. *diruše* 'флаг, флажок' // иран. *drafs*), арм. *ծաւ* [*cam*] 'коса' (а также *կեւ* [*kēm*] 'кудель', *ճիւ* [*čim*] 'дерн, газон' и т. д.) < *и.-е. *kem-*, арм. *ներ* [*ner*] // *ենն* '600 летний период: вторично- Антихрист' [*neĭn*] – греч. *νῆρος* (< шумер. *neru*). В одном разделе дается поправка к соответствию арм. *տ* [*t*] (а также *ծ* [*c*]) < *и.-е. *g'*.

V. G. Hambardzumyan.- Etymological Reviews. The article gives the etymology of the following words having either i.e. origin, or are borrowing from different languages: Arm. *ալաբուլա* [*alabula*] 'spotted, dappled; strange, whimsical' < *Chalaj.* *hala bula* 'spotted, dappled', Arm.. (Dial.) *փալախ* [*p'alax*] (< *բալախ* [*balax*]) 'glass; wort' < *IE *bó-*, Arm. *դրաւշ* [*drawš*] 'flag; standard' – *Urat.* *diruše* 'flag; standard' // *Iran.* *drafs*), Arm. *ծաւ* [*cam*] 'hair' (also *կեւ* [*kēm*] 'flax', *ճիւ* [*čim*] 'sod, turf' etc.) < *IE *kem*, Arm. *ներ* [*ner*] // *ենն* '600 year period' [*neĭn*] – *Greek.* *νῆρος* (< *Sumer.* *neru*). In one of the articles an amendment to the correspondence Arm. *տ* [*t*] (also *ծ* [*c*]) < *IE *g'* is given.

²⁰ Եւսեբի Պամփիլիայ Կեսարացոյ Ժամանակականք, Վենետիկ., 1818, էջ 11: Մ. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 13, 145 և այլն: Հմմտ. Հ. *Աճառեան*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Ե., 443: